

MACIEJ MOTAK*

MODERN SOLUTIONS FOR PRESENTATION OF LOST URBAN HERITAGE IN THE PUBLIC CITY SPACE EXEMPLIFIED BY KRAKÓW BETWEEN 1985 AND 2015

WSPÓŁCZESNE DZIAŁANIA NA RZECZ PREZENTACJI UTRACONEGO DZIEDZICTWA URBANISTYCZNEGO W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ MIASTA, NA PRZYKŁADZIE KRAKOWA W LATACH 1985–2015

Abstract

The article shows, on the basis of selected examples, modern activities aimed at presentation, in the public space of Kraków, of lost elements of urban heritage. It discusses the manners of commemorating and making historical urban forms legible (layout of streets and squares, development, defence structures, watercourses), which were liquidated and whose reconstruction is not planned.

Five methods of activities were distinguished and discussed:

1. Placement of visual or tactile information;
2. Application of specific surfaces and elements of landscape architecture;
3. Introduction of specific solutions in designs of new buildings erected in the historical structure of the city;
4. Establishment of a generally accessible or partially accessible reserve;
5. Application of specific local names.

The conducted analysis indicates that application of various methods is a beneficial phenomenon: it enriches the public space of a city, allows the society to become acquainted with lost heritage and provides the designers with possibilities of artistic creation in specific conditions.

Keywords: urban form, public space, heritage, commemoration, Kraków

Streszczenie

W artykule przedstawiono, na wybranych przykładach, współczesne działania mające na celu prezentację w przestrzeni publicznej Krakowa utraconych elementów dziedzictwa urbanistycznego. Omówiono sposoby upamiętniania i uczynienia historycznych form urbanistycznych (układu ulic i placów, zabudowy, obwarowań, cieków wodnych), które uległy likwidacji i nie przewiduje się ich odtworzenia.

1. Wyróżniono i omówiono pięć metod działania;
2. Umieszczenie informacji wizualnej lub dotykowej;
3. Zastosowanie określonych nawierzchni i elementów małej architektury;
4. Wprowadzenie określonych rozwiązań w projektach nowych budynków powstających w historycznej strukturze miasta;
5. Stworzenie rezerwatu ogólnodostępnego lub częściowo dostępnego;
6. Stosowanie określonego nazewnictwa miejscowego.

Przeprowadzona analiza wskazuje, że stosowanie różnorodnych metod jest zjawiskiem korzystnym: wzbogaca przestrzeń publiczną miasta, społeczeństwu pomaga poznać utracone dziedzictwo, zaś projektantom stwarza możliwości artystycznej kreacji w określonych uwarunkowaniach.

Słowa kluczowe: forma urbanistyczna, przestrzeń publiczna, dziedzictwo, upamiętnianie, Kraków

* D.Sc. Ph.D. Arch. Maciej Motak, Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

Introduction

This study is an attempt at presenting – on the basis of selected examples from Kraków – modern forms and methods of activities aimed at display of lost elements of urban heritage in the public space.

Kraków is characterised by wealth of urban forms deriving from all historical epochs [6]. The state of their preservation is strongly diversified – from excellently clear forms, through forms preserved partially or slightly transformed, up to elements preserved as remnants. Numerous elements have been irrevocably lost, yet their shape has been confirmed and documented thanks to research work: archaeological, architectural and archival.

In 1985, the Social Committee for the Renovation of Kraków Historical Monuments was established, which exerted great impact on the process of monument renovation in the city [1]. At the same time, in the middle of the 1980's, it was possible to notice the first harbingers of changes in the Polish architecture, which could become fully manifested thanks to comprehensive political and economic transformations after the year 1989 [5].

For comparative purposes, references are made in the article to examples beyond the above-mentioned territorial and temporal framework. The substantive range of the article encompasses commemoration and making legible of liquidated or strongly transformed elements and forms, for which possibilities of preservation or reconstruction are slight or non-existent. Among them are:

- historical urban forms, in particular layout of streets and squares and layout of development and development lines;
- historical panoramas, enclosures of perspective and dominant points;
- historical layout of natural forms, including watercourses and reservoirs, plant cover;
- historical names related to local urban elements.

The study is limited to the forms of *in situ* commemoration or located in direct vicinity in the public space of a city. It does not include models and other urban reconstructions available in museum collections.

Monument protection, including urban planning monuments, requires, in the first place, existence of a facility that is considered of historical significance. Depending on its historical and architectural value, status of preservation and current conservation doctrines, specific activities are undertaken to protect its values, to restore them or to introduce new values.

In numerous situations, a monument is subject to destruction due to natural causes (passage of time, natural disasters) or resulting from human actions (war activities, conscious destruction due to ideological or mercantile reasons). In some rare cases a lost monument or a complex of monuments is reconstructed. This is usually justified by its exceptional historical and artistic values [3]. An excellent example is reconstruction of numerous fragments of Warsaw after WWII.

In a definite majority of cases, reconstruction of a lost monument or a historical complex is not carried out; it is only documented and preserved in the collective memory. However, reconstruction is not the only method for preserving a historical form in the physical space. It is possible to list five groups of activities that may be applied in the public space:

1. Visual or tactile information;
2. Design of surface and elements of landscape architecture;

3. Solutions in designs of new buildings erected in the historical structure of the city;
4. Generally accessible or partially accessible reserve;
5. Local names.

1. Placement of Visual or Tactile Information

An inexpensive and easy to apply solution for presentation of urban relics consists in placement of generally accessible texts and illustrations on information boards located in their vicinity. This solution is applied not only in reference to historical and urban elements, but all works of man (e.g. technology) and elements of animate and inanimate nature. Information is prepared and placed in an easily available and visible location, or along didactic paths with rows of boards. This method has significant didactic values and it is relatively new – it has been applied in a limited degree until the 1980's.

In the discussed period in Kraków, several hundred information boards regarding historical facilities and complexes were placed. They include small boards with brief content and large boards with in-depth descriptions accompanied with illustrations. Boards occur individually or they create thematic cycles, regarding, e.g., the Medieval defence system of the city, elements of the 19th century Stronghold of Kraków, facilities related to the development of industry and technique.

Majority of information boards are characterised by simplicity and limited time of existence (several years), after which they are replaced; such replacement is combined with potential correction of content. Attention should be drawn to these elements of visual information in the public space that were executed in a durable technique and that possess aesthetic and even artistic values. Examples here include details made as a part of renovation of Planty (design by J. Bogdanowski with his team, period of implementation 1989–2006). These are low pedestals bearing names and views of individual elements which created the city defence system in Kraków between the end of the 13th and the 18th century, mainly gates and donjons (Ill. 1a and 1b).

The most recent type of this method is communication of information via three-dimensional tactile models, made of metal or other durable materials. They are addressed primarily to blind and visually impaired people; however, they constitute an important information supplement for all interested parties. In the centre of Kraków, mainly along the Royal Tract, several tactile models made of copper (design K. Badyna, implemented in 2010) have been placed, with brief captions in Polish and English language in Latin alphabet and in Braille. Majority of them show the present-day status of a given facility or a complex, often unchanged for several hundreds of years, e.g.:

- model by the Gate of St. Florian showing a fragment of city defences with the Barbican,
- model at Grodzka Street showing the Churches of St. Peter and St. Paul and St. Andrew (Ill. 1c).

Some models present reconstruction of an urban complex in a specific epoch with a spatial layout differing from the modern one, e.g.:

- model in the northern part of the Matejko Square showing the square, along with the Grunwald monument, during its construction in 1910,

- model by the Wyspiański 2000 Pavilion at All Saints' Square showing the 13th century Church of All Saints, disassembled between 1835 and 1842 (Ill. 1d).

2. Display of Historical Urban Form by Application of Specific Surface and Landscape Architecture

If a specific area is managed in a new way and such management encompasses replacement or modernisation of surfaces and elements of landscape architecture, it is possible to commemorate and display historical urban forms via proper compositional and material solutions. This method is applied with the use of:

- original elements subjected to conservation,
- original and new elements, most often in case of modernisation,
- exclusively new elements used for reconstruction of historical layout or historical composition in combination with new creation of space.

This method enjoys great popularity these days, whereas in many cases, not only commemorating non-existing facilities is important, but also the creative aspect. The modern examples in the area of Poland include marking, with the use of boards on Plac Defilad and in other places in Warsaw, of the location of the ghetto wall which existed between 1940 and 1943 (project implemented in 2008). An example of activities dominated by the creative factor is the so-called labyrinth by the National Symphonic Orchestra of the Polish Radio in Katowice (design T. Konior, project implemented between 2011 and 2014), where a general reference was made to the plan of Katowice of 1926 with a layout of narrow alleys between beds of low-growing plants.

This method was applied many times in Kraków in the discussed period. Selected examples are presented below:

- Within the scope of the above-mentioned redevelopment plan of Planty, whose implementation was divided into eight separate “gardens”, location of defence walls, gates, donjons and other elements of city defence system was marked in many sections (Ill. 2a). Fragments of surface were made of stone, as well as low brick walls (including by Szewska Street) or walls made of stone (in the vicinity of Sienna Street). Durable elements of visual information were placed nearby.
- In a smaller scale, the course of the former Młynówka Królewska River was commemorated. The river used to flow through central parts of Kraków from the end of the 13th to the end of the 19th century (in upper parts even longer). The fragment of street surface and pavements making reference to the river is located in a direction convergent with the former watercourse; it was created as a part of modernisation of Karmelicka Street (design P. Gajewski, project implemented in 1997).
- During modernisation of the transport junction at Mogiłskie Roundabout (design R. Frankowicz and Agencja Architektury Centrum, project implemented between 2006 and 2008), the outline of some elements of the Lubicz Donjon (disassembled in 1950) was shown; the elements were combined with designed pedestrian and bicycle lanes (Ill. 2b).
- In relation to modernisation of the Square of St. Mary Magdalene, the location of the 14th century Church of St. Mary Magdalene was marked, disassembled in 1811 (design by

- J. Białasik and M. Szymanowski, project implemented in 1997). With the use of minimalist forms, the former location of the temple was shown on a slightly slanted square (Ill. 2c).
- As part of modernisation of the Ghetto Heroes' Square, surface made of paving bricks was introduced in the northern part of the square (design by P. Lewicki and K. Łatak, project implemented between 2005 and 2006). Layout of this surface cutting across the asphalt lane makes references to the course of the wall that separated the area of the ghetto in Podgórze from the remaining part of Kraków between 1941 and 1943, thereby also reminding people who drive vehicles about it (Ill. 2d).
 - During modernisation of Szewska Street (implemented in 2000), tram tracks of a former narrow-gauge railway running between the Main Market Square and Krakowski Park between 1902 and 1952 were revealed under the layer of asphalt from the 1960's (Ill. 2e).

A special form of this method is three-dimensional commemorating: phantom reconstruction. It was applied for the first time for commemorating the house of Benjamin Franklin in Philadelphia (design by R. Venturi and J. Rauch, project implemented in 1976).

This method was used in the unfinished design for an office building at Lubicz Street (design by M. and M. Włodarczyk, 1997) in the area of the former garden company, Fregge. The building was designed in the frontage of the street, whereas in back of the plot, plans were made to establish a garden. The former disassembled gardener's house was referenced in the project with the use of a phantom made of four frames to show its dimensions.

Another special form of revoking elements of heritage is light reconstruction. Similarly to other activities with the use of light architecture, it has ephemeral nature. It has been mainly applied in interiors of museums and in computer images; it may also be used to create an impression of watching a non-existing facility in its present, actual surroundings.

3. Commemorating Former Urban Forms with the Use of Design Solutions in New Works of Architecture Created in the Historical City Structure

Commemorating a former urban form may also be performed within the scope of modern design work. By specific formation of the structure, the form or a detail of a newly designed facility or a complex, it is possible to communicate and to solidify information regarding the urban past of a given location or displaying its relics. This is an original auxiliary solution – accompanying designs of new buildings in historical regions of a city. In a certain degree, it depends on the conservation conditions and guidelines; it is partially conditioned by the invention and the good will of designers. The effect of a project may be obvious and therefore generally accessible; in some cases, it is legible only for better informed observers; in such case, verbal commentary may be necessary.

Designs of some new buildings in Kraków used this method in the discussed period. Some examples are presented below:

- Residential building with a service section at Zamkowa Street 2 (design M. Dunikowski, J. Kutniowski, W. Obtułowicz, R. Brajer, A. Pięta, implemented between 1998 and 1999). The design of this building makes references to the irregular organic form of Zamkowa Street in Dębniki; a slight offset and minor break were applied in the wall near the adjoining townhouse (Ill. 3a).

- Hotel building at Powiśle Street 7 (design A. Kadłuczka, implemented between 2002 and 2004). In the building, a fragment of the front wall of the disassembled building was recreated, running unparallel to the line of Powiśle Street. The unparallel course of the wall has also been preserved in a part of the ground floor protruding over the basic new structure of the hotel (Ill. 3b).
- Galeria Kazimierz Commercial Centre in the area of the former municipal slaughterhouse consisting of new buildings and small adapted buildings (design W. Gilewicz, M. Borkowski, A. Lipski, M. Lisowski, W. Dobrzański, W. Kasinowicz, implemented between 2003 and 2005). On a small part of the eastern façade of the new building (dominated by a stone lining), a fragment of a brick wall has been designed with an architectural form making references to former slaughterhouse facilities, with the use of approx. 25% of the original material and details saved in the course of disassembly work (Ill. 3c).
- Residential building with a service section at Ghetto Heroes' Square 17 (design L. Maneczek, M. Motak, M. Ślebioda, implemented between 2007 and 2009). The design of the new building whose height ranges from 4 to 6 floors makes references to a smaller house which stood on this plot (a two-storey building with an attic and a three-axial façade). A three-storey, three-axial bay window was designed, whose size is similar to the dimensions of the original facility (Ill. 3d).

4. Establishment of generally accessible or partially accessible reserve

Establishment of a reserve encompassing historical urban forms is the most difficult and the most costly manner of heritage presentation; however, it is very efficient, impressive and durable. It is applied for protection of monuments and their relics that are particularly valuable with respect to the historical and artistic aspects [2].

An example from Kraków is the Lost Wawel reserve located at the Wawel Hill; its scale is quite significant scale and it is located in an enclosed space (design S. Walczy, A. Młodzianowski, implemented in 1975). An example of activities in an open space is the display of relics of three no-longer existing buildings, including two medieval churches disassembled at the beginning of the 19th century in the area of the so-called Wawel City (implemented between 1955 and 1958).

In the discussed period, the following reserves were established in Poland: Genius Loci in Poznań (in a building erected specially for this purpose in 2012), in Ostrów Lednicki (roofing over the displayed original facility, 2007), in Gdańsk (separate and generally accessible zone of the reserve in the existing trade hall, 1999).

A relatively small example from Kraków is the reserve in the area of the Church of St. Adalbert (design W. Zin, implemented between 1957 and 1967). In the discussed period, it underwent securing and modernisation work (design A. Kadłuczka, implemented between 2002 and 2004). This work was also intended to improve the external display of the underground fragments of the church walls – fragmentarily visible from the level of the Market Square (Ill. 4a).

At the beginning of this century, extensive work was undertaken on establishment of a reserve under a section of the Main Market Square, related to comprehensive renovation and modernisation of the Market Square (2002 and 2010) and preceded by a discussion on the

scale, shape, function and availability of the underground space. In effect, the Underground Main Market Square Museum was established, combining the role of an archaeological reserve with a spacious display section (design A. Kadłuczka, 2005–2009). Through a glazed covering over a part of the underground section, the space of the museum became visually connected with the municipal public space of the Market Square (Ill. 4b).

Among other Kraków projects (incomparably more modest) bearing features of a generally accessible reserve in a public space, it is possible to list the above-mentioned modernisation of Mogiłskie Roundabout. The modernisation consisted in significant lowering of a section located inside vehicular traffic routes, which was provided with the features of a public space. In this space, underground remnants of the stronghold line from the middle of the 19th century, Lubicz V Donjon, were secured and displayed.

5. Commemorating the Urban Form in Names

On the one hand, toponymy is an important source of knowledge for researchers about the history of urban forms. On the other, conscious commemorating of urban past of a location by applying specific names (official or unofficial) has a long tradition also in Kraków [7]. In the discussed period, it is possible to determine protection of existing names, restoration of historical names and giving of new names. Between 1989 and 1991, an action of restoring historical names of streets and squares of Kraków was conducted; these names were changed between 1948 and 1955. Many names commemorating important historical and urban information were restored, such as:

- Starowiślna Street (making references to the non-existing arm of the river, the Stara Wisła);
- All Saints' Square, Square of St. Mary Magdalene, St. Gertrude's Street (commemorating non-existing churches);
- St. Thomas' Street (commemorating an existing church);
- Radziwiłłowska Street (commemorating a former jurisdiction);
- Kalwaryjska Street (commemorating former traffic route from Podgórze to Kalwaria Zebrzydowska);
- J. Leo Street (commemorating a historical figure important for the urban development of Kraków).

Some historical names have not been restored in spite of their strong relations with the past of the place. This was dictated by respect for persons and events from the history of Poland which were commemorated by the new names. Therefore, such names were kept as:

- J. Piłsudskiego Street: the former name of Wolska Street was not restored, referring to the road leading towards Wola Justowska; the old name was used until 1933;
- Westerplatte Street: the name Rail Street was not restored, referring to the vicinity of a train station;
- Ghetto Heroes' Square: the name Reunion Square was not restored, referring to the unification of cities Kraków and Podgórze in 1915.

The majority of newly given names in Kraków commemorate specific persons, often related to Kraków, which is exemplified by streets of S. Lem, J. Turowicz or Veit Stoss, as

well as streets commemorating Kraków's architects, including T. Pryliński (from 1996) and T. Talowski. Some new streets and thoroughfares were given names making references to the urban past of a given place, which is exemplified by the Zwierzyniec Bridge (design W. Gilewicz, implemented between 2000 and 2001), connecting the two districts, Dębniki and Zwierzyniec (Ill. 5b).

Another form of commemorating the urban past of a place is also the name of the new facility. An example is provided by the House Under the Donjon at Skawińska Street (design R. Aleksandrowicz, project implemented between 2000 and 2001), erected near the former Skawińska Gate (in the past reinforced by a donjon) of the city of Kaizmierz (Ill. 5a).

Recapitulation

The Act on the Protection and the Guardianship of Monuments of 2003 which is binding in Poland determines four forms of monument protection [8]. All of them are reflected in modern activities aimed at protection of Kraków's monuments. In the discussed period, the number of Kraków monuments entered in the register has increased (including urban planning monuments); in 1994, the area of the former chartered cities was granted the status of a Historic Monument; in 2010, the Old City Cultural Park was established; between 2003 and 2015, almost a half of the city area was included in the local spatial management plans which, similarly to other planning documents, include relevant determinations regarding monument protection.

It is necessary to add that in the discussed period, apart from terms "monument conservation" and "monument guardianship", the role of broader terms "protection of cultural heritage" and "protection of cultural environment" has increased [4], as well as new terms, such as, e.g. "revitalisation". Becoming acquainted with monuments and cultural heritage enjoys great social interest and has certain significance for the national economy.

Apart from the above-listed, legally sanctioned forms of monument protection, all types of informal activities for broadly understood protection of cultural heritage in combination with improvement of quality of urban space, in particular public space of a city, also play an important role [9].

These activities may have various forms – from city lovers' centres (the Society of Lovers of Kraków's History and Monuments has been operating incessantly since 1898), through multilateral cultural activities and activities aimed at extension of knowledge (including numerous research works), up to specific, specialist activities aimed at displaying and emphasising various assets of city space. The last group includes activities described in this group.

The examples described above and referring to commemoration of historical urban forms, selected from a large group, clearly differ from one another. Differences refer not only to the premises of a given method and the principles of its implementation, but also the range of the undertaken activity and costs indispensable for its performance.

Application of numerous methods for commemorating the urban heritage in the public space is a beneficial phenomenon due to at least three reasons:

- it enriches, diversifies and supplements the urban space and, in particular, the public space of a city,

- it makes it possible for the society to become acquainted with elements of lost cultural heritage, which contributes to greater knowledge and individual and collective sensitivity,
- it provides the designers, mainly architects and visual artists, with possibilities of artistic creation in specific conditions.

Wstęp

Niniejsze opracowanie jest próbą przedstawienia – na wybranych przykładach krakowskich – współczesnych form i metod działań mających na celu prezentację w przestrzeni publicznej utraconych elementów dziedzictwa urbanistycznego.

Kraków cechuje obfitość form urbanistycznych pochodzących ze wszystkich epok historycznych [6]. Ich stan zachowania jest silnie zróżnicowany – od form doskonale czytelnych, przez formy zachowane częściowo lub znacznie przekształcone, po elementy zachowane szczątkowo. Liczne elementy utracono całkowicie, lecz ich kształt został potwierdzony i udokumentowany dzięki pracom badawczym: archeologicznym, architektonicznym, archiwalnym.

W 1985 r. powołano Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, co miało istotne znaczenie dla procesu odnowy zabytków miasta [1]. Zarazem w połowie lat 80. w polskiej architekturze i urbanistyce można było zaobserwować pierwsze zapowiedzi zmian, które mogły w pełni zaistnieć dzięki kompleksowym przemianom polityczno-gospodarczym po 1989 r. [5].

W celach porównawczych w artykule przywołano przykłady spoza powyższych ram terytorialnych i czasowych. Zakres merytoryczny artykułu obejmuje upamiętnianie oraz uczynianie elementów i form zlikwidowanych bądź silnie przekształconych, dla których możliwości zachowania lub odtworzenia są znikome lub żadne. Wśród nich są:

- historyczne formy urbanistyczne, a w szczególności układ ulic i placów oraz układ zabudowy i linie zabudowy;
- historyczne panoramy, zamknięcia perspektywiczne, dominanty;
- historyczny układ form naturalnych, m.in. cieków i zbiorniki wodne, szata roślinna;
- historyczne nazewnictwo związane z lokalnymi elementami urbanistyki.

W niniejszym opracowaniu ograniczono się do form upamiętnienia *in situ* lub w bezpośrednim sąsiedztwie w przestrzeni publicznej miasta. Nie są nim objęte np. modele i inne rekonstrukcje urbanistyczne dostępne w zbiorach muzealnych.

Ochrona zabytków, w tym zabytków urbanistyki, wymaga przede wszystkim istnienia samego obiektu uznanego za zabytkowy. W zależności od jego wartości historycznej i architektonicznej, stanu zachowania oraz aktualnych doktryn konserwatorskich, podejmowane są określone działania na rzecz ochrony jego walorów, ich przywrócenia czy też wprowadzenia nowych.

W wielu sytuacjach zabytek ulega zniszczeniu z przyczyn naturalnych (upływ czasu, klęski żywiołowe) lub wywołanych działaniem człowieka (działania wojenne, świadome niszczenie z powodów ideologicznych lub merkantylnych). W niektórych, nielicznych przypadkach dochodzi do rekonstrukcji utraconego zabytku lub zespołu zabytków. Jest to zwykle

uzasadnione jego wyjątkowymi wartościami historycznymi i artystycznymi [3]. Wybitnym przykładem jest odbudowa znacznych fragmentów Warszawy po II wojnie światowej.

W zdecydowanej większości przypadków nie prowadzi się odbudowy utraconego zabytku lub zespołu zabytkowego, poprzestając na udokumentowaniu go i zachowaniu w zbiorowej pamięci. Odbudowa nie jest wszakże jedyną metodą zachowania historycznej formy w przestrzeni fizycznej. Można wyróżnić pięć grup działań możliwych do zastosowania w przestrzeni publicznej:

1. Informacja wizualna lub dotykowa;
2. Nawierzchnia i elementy małej architektury;
3. Rozwiązania w projektach budynków powstających w historycznej strukturze miasta;
4. Rezerwat ogólnodostępny lub częściowo dostępny;
5. Nazewnictwo miejscowe.

1. Umieszczenie informacji wizualnej lub dotykowej

Niedrogim i łatwym do zastosowania sposobem prezentacji relikwów urbanistycznych jest umieszczenie ogólnodostępnych tekstów i ilustracji na tablicach informacyjnych umieszczonych w ich pobliżu. Zabieg ten stosowany jest nie tylko w odniesieniu do elementów historyczno-urbanistycznych, ale wszelkich dzieł człowieka (np. techniki), a także składników przyrody ożywionej i nieożywionej. Informacje opracowuje się i umieszcza w miejscu łatwo dostępnym i widocznym bądź wzdłuż ścieżek dydaktycznych z ciągami tablic. Metoda ta ma znaczne walory dydaktyczne i jest stosunkowo nowa – do lat 80. XX wieku była stosowana w niewielkim stopniu.

W omawianym okresie w Krakowie umieszczono kilkaset tablic informacyjnych dotyczących obiektów i zespołów zabytkowych. Są wśród nich zarówno niewielkie tabliczki o krótkiej treści, jak i duże tablice o bogatej zawartości opatrzone ilustracjami poglądowymi. Tablice występują pojedynczo lub tworzą cykle tematyczne, dotyczące m.in. średniowiecznego systemu obronnego miasta, elementów XIX-wiecznej Twierdzy Kraków, obiektów związanych z rozwojem przemysłu i techniki.

Cechami większości tablic informacyjnych są ich prostota oraz określony czas istnienia (kilka lat), po którym podlegają wymianie, połączonej z ewentualną korektą treści. Na uwagę zasługują te elementy informacji wizualnej w przestrzeni publicznej, które wykonane zostały w technice trwałej oraz posiadają walory estetyczne, a nawet artystyczne. Do przykładów należą detale wykonane w ramach rewaloryzacji Plant (proj. J. Bogdanowski z zespołem, real. 1989–2006). Są to m.in. niskie postumenty z nazwami i widokami poszczególnych elementów tworzących od końca XIII do XVIII wieku system obwarowań miejskich Krakowa, głównie bram i baszt (Il. 1a i 1b).

Nowszą odmianą tej metody jest przekaz informacji za pomocą trójwymiarowych makiet dotykowych, wykonanych z metalu lub innych materiałów trwałych. Są one kierowane przede wszystkim do osób niewidomych i słabo widzących, niemniej jednak stanowią istotne uzupełnienie informacyjne dla wszystkich zainteresowanych. W centrum Krakowa, głównie wzdłuż Drogi Królewskiej, ustawiono kilkanaście makiet dotykowych wykonanych z brązu (proj. K. Badyńska, real. 2010). Zostały one opatrzone krótkimi opisami w językach polskim i angielskim, podanymi w alfabetach łacińskim i Braille’a. Większość z nich przedstawia stan obecny danego obiektu lub zespołu, często niezmienny od setek lat, np.:

- makieta przy Bramie Floriańskiej ukazująca fragment obwarowań miejskich wraz z Barbakanem,
- makieta przy ul. Grodzkiej ukazująca kościoły św. św. Piotra i Pawła oraz św. Andrzeja (Il. 1c).

Niektóre makiety przedstawiają rekonstrukcję zespołu urbanistycznego w określonej epoce, o układzie przestrzennym odmiennym od współczesnego, np.:

- makieta w północnej części pl. Matejki ukazująca plac, wraz z pomnikiem Grunwaldzkim, w czasie budowy pomnika w 1910 r.,
- makieta przy pawilonie Wyspiański 2000 na pl. Wszystkich Świętych, ukazująca m.in. XIII-wieczny kościół Wszystkich Świętych, rozebrany w latach 1835–1842 (Il. 1d).

2. Wyeksponowanie historycznej formy urbanistycznej poprzez zastosowanie określonej nawierzchni i małej architektury

W sytuacji nowego zagospodarowania określonego terenu, obejmującego wymianę lub modernizację nawierzchni i elementów małej architektury, możliwe jest upamiętnienie i wyeksponowanie historycznych form urbanistycznych, dzięki odpowiednim rozwiązaniom kompozycyjnym i materiałowym. Metodę tę stosuje się przy użyciu:

- oryginalnych elementów poddawanych konserwacji,
- oryginalnych i nowych elementów, najczęściej w sytuacji modernizacji,
- wyłącznie nowych elementów, służących rekonstrukcji historycznego układu lub historycznej kompozycji w połączeniu z nową kreacją przestrzeni.

Metoda ta cieszy się współcześnie znaczną popularnością, przy czym w wielu przypadkach istotne jest nie tylko upamiętnienie nieistniejących obiektów, ale także aspekt kreacyjny. Do współczesnych przykładów na terenie Polski o charakterze upamiętniającym należy m.in. zaznaczenie, za pomocą tabliczek na pl. Defilad i w innych miejscach w Warszawie, lokalizacji muru Getta istniejącego w latach 1940–1943 (real. 2008). Przykładem działań o przewadze czynnika kreacyjnego jest tzw. labirynt przy Narodowej Orkiestrze Symfonicznej Polskiego Radia w Katowicach (proj. T. Konior, real. 2011–2014), gdzie ogólnie nawiązano do planu Katowic z 1926 r. układem wąskich alejek pomiędzy kwaterami niskiej roślinności.

Metoda ta została wielokrotnie zastosowana w Krakowie w omawianym okresie. Oto wybrane przykłady:

- W ramach, wspomnianego powyżej, projektu rewaloryzacji Plant, którego realizację podzielono na osiem odrębnych „ogrodów”, zaznaczono na wielu odcinkach lokalizację murów obronnych, bram i przedbram, baszt oraz innych elementów obwarowań miejskich (Il. 2a). Wykonano fragmenty nawierzchni z kamienia, a także niskie mury ceglane (m.in. przy ul. Szewskiej) lub kamienne (m.in. w okolicy ul. Siennej). W pobliżu umieszczono, wspomniane już, trwałe elementy informacji wizualnej.
- W mniejszej skali upamiętniono przebieg dawnej Młynówki Królewskiej, płynącej przez śródmiejskie obecnie tereny Krakowa od końca XIII do schyłku XIX wieku (w górnych partiach nawet dłużej). Nawiązujący do tego fragment nawierzchni ulicy i chodników –

- o kierunku przeciętym liniami dawnego ciekłu – powstał w ramach modernizacji ul. Kar-melickiej (proj. P. Gajewski, real. 1997).
- W trakcie modernizacji węzła komunikacyjnego Rondo Mogilskie (proj. R. Frankowicz i Agencja Architektury Centrum, real. 2006–2008) ukazano zarys niektórych elementów Bastionu Lubicz (rozebranego w 1950 r.), wiążąc je z projektowanymi ciągami ruchu pieszego i rowerowego (Il. 2b).
 - W związku z modernizacją pl. św. Marii Magdaleny zaznaczono miejsce rozebranego w 1811 r. XIV-wiecznego kościoła św. Marii Magdaleny (proj. J. Białasik i M. Szyma-nowski, real. 1997). Przy użyciu minimalistycznej formy na lekko nachylonym placu uczyniono dawną lokalizację świątyni (Il. 2c).
 - W ramach modernizacji pl. Bohaterów Getta została wprowadzona nawierzchnia z kostki kamiennej m.in. w północnej części placu (proj. P. Lewicki i K. Łatak, real. 2005–2006). Układ tej nawierzchni przecinającej asfaltowy ciąg komunikacyjny nawiązuje do przebie-gu muru oddzielającego w latach 1941–1943 teren Getta w Podgórzu od pozostałej części Krakowa, przypominając o tym również osobom poruszającym się pojazdami kołowymi (Il. 2d).
 - Przy okazji modernizacji ul. Szewskiej (real. 2000) wyeksponowano odsłonięte spod war-stwy nawierzchni asfaltowej z lat 60. XX wieku szyny tramwajowe dawnej kolei wą-skotorowej kursującej pomiędzy Rynkiem Głównym a Parkiem Krakowskim w latach 1902–1952 (Il. 2e).

Szczególną formą tej metody jest upamiętnienie trójwymiarowe – (re)konstrukcja fanto-mowa. Po raz pierwszy została zastosowana dla upamiętnienia domu Benjamina Franklina w Filadelfii (proj. R. Venturi i J. Rauch, real. 1976).

Metodą tą posłużono się w niezrealizowanym projekcie budynku biurowego przy ul. Lu-bicz (proj. M. i M. Włodarczyk 1997), na terenie dawnego zakładu ogrodniczego Fregge. Budynek zaprojektowano w pierzei ulicy, natomiast w głębi działki zaplanowano stworzenie ogrodu. Dawny, rozebrany dom ogrodniczy przywołano w projekcie za pomocą fantomu z czterech ram, by ukazać jego gabaryt.

Inną szczególną formą przywołania elementów dziedzictwa jest rekonstrukcja świetlna. Ma ona, podobnie jak inne działania za pomocą architektury światła, charakter efemeryczny. Stosowana dotąd głównie we wnętrzach muzealnych oraz w obrazach komputerowych, może być również użyta, by stworzyć złudzenie oglądania nieistniejącego obiektu w jego współ-czesnym, rzeczywistym otoczeniu.

3. Utrwalanie dawnej formy urbanistycznej za pomocą rozwiązań projektowych w nowych dziełach architektury powstających w historycznej strukturze miasta

Upamiętnienie dawnej formy urbanistycznej może być dokonane również w ramach współczesnych prac projektowych. Poprzez określone formowanie bryły, formy i detalu nowo projektowanego obiektu lub zespołu możliwy jest przekaz i utrwalenie informacji dotyczących przeszłości urbanistycznej danego miejsca bądź wyeksponowanie jej reliktyw. Jest to oryginalne rozwiązanie uboczne – towarzyszące projektowaniu nowych budowli w histo-rycznych rejonach miasta. Zależy w pewnej mierze od uwarunkowań i wytycznych konser-

waterskich, a częściowo od inwencji i dobrej woli projektantów. Efekt realizacji może być oczywisty i tym samym ogólnie dostępny, ale w niektórych przypadkach pozostaje czytelny jedynie dla lepiej poinformowanych obserwatorów; przydatny może być wtedy stosowny komentarz słowny.

W projektach niektórych nowych budynków w Krakowie w omawianym okresie posłużono się tą metodą. Poniżej przedstawiono niektóre przykłady.

- Budynek mieszkalny z usługami przy ul. Zamkowej 2 (proj. M. Dunikowski, J. Kutniowski, W. Obtulowicz, R. Brajer, A. Pięta, real. 1998–1999). W projekcie tego budynku nawiązano do nieregularnego, organicznego formowania się ul. Zamkowej na Dębnikach, stosując nieznaczny uskok i lekkie załamanie przebiegu ściany w pobliżu sąsiedniej kamienicy (Il. 3a).
- Budynek hotelu przy ul. Powiśle 7 (proj. A. Kadłuczka, real. 2002–2004). Odtworzono w nim fragment ściany frontowej rozebranego budynku, biegnącej nierównolegle do linii ul. Powiśle. Zachowano nierównoległy przebieg ściany również w części parteru wysuniętej przed zasadniczą, nową bryłę hotelu (Il. 3b).
- Centrum komercyjne Galeria Kazimierz na terenie dawnej rzeźni miejskiej składające się z budynków nowych oraz niewielkich budynków zaadaptowanych (proj. W. Gilewicz, M. Borkowski, A. Lipski, M. Lisowski, W. Dobrzański, W. Kasinowicz, real. 2003–2005). Na niewielkiej części elewacji wschodniej nowego budynku (zdominowanej przez okładzinę kamienną) zaprojektowano fragment ściany ceglanej o formie architektonicznej nawiązującej do dawnych obiektów rzeźni, z wykorzystaniem ok. 25% materiału oryginalnego oraz detali ocalonych w trakcie prac rozbiórkowych (Il. 3c).
- Budynek mieszkalny z usługami przy pl. Bohaterów Getta 17 (proj. L. Manecki, M. Motak, M. Ślebioda, real. 2007–2009). W projekcie nowego budynku o wysokości 4–6 kondygnacji nawiązano do niegdyś stojącego na tej działce niewielkiego domu (dwukondygnacyjnego z poddaszem, o trójosiowej elewacji). Zastosowano trzykondygnacyjny, trójosiowy wykusz o wielkości płaszczyzny zbliżonej do pierwotnego obiektu (Il. 3d).

4. Stworzenie rezerwatu ogólnodostępnego lub częściowo dostępnego

Stworzenie rezerwatu obejmującego historyczne formy urbanistyczne jest najtrudniejszym i najbardziej kosztownym sposobem, lecz zarazem skutecznym, efektywnym i trwałym. Stosowane jest dla ochrony zabytków i ich reliktyw szczególnie cennych pod względem historycznym i artystycznym [2].

Przykładem krakowskim o znacznej skali, w zamkniętej przestrzeni, jest rezerwat Wawel Zaginiony zlokalizowany na Wzgórzu Wawelskim (proj. S. Walczy, A. Młodzianowski, real. 1975). Przykładem działania w przestrzeni otwartej jest wyeksponowanie reliktyw trzech nieistniejących budynków, w tym dwóch średniowiecznych kościołów rozebranych na początku XIX wieku, na obszarze tzw. miasteczka wawelskiego (real. 1955–1958).

W omawianym okresie w Polsce powstały rezerwaty archeologiczne, m.in. Genius Loci w Poznaniu (w budynku wzniesionym specjalnie do tego celu, 2012), na Ostrowie Lednickim (zadaszenie nad odsłoniętym obiektem oryginalnym, 2007), w Gdańsku (wydzielona, ogólnodostępna strefa rezerwatu w istniejącej hali targowej, 1999).

Stosunkowo niewielkim przykładem krakowskim jest rezerwat w obrębie kościoła św. Wojciecha (proj. W. Zin, real. 1957–1967). W omawianym okresie został on poddany pracom zabezpieczającym i modernizacyjnym (proj. A. Kadłuczka, real. 2002–2004). Prace te miały zarazem na celu poprawienie zewnętrznej ekspozycji podziemnych fragmentów ścian kościoła – fragmentarycznie widocznych z poziomu Rynku (Il. 4a).

Na początku obecnego stulecia podjęto szeroko zakrojone prace nad stworzeniem rezerwatu pod częścią płyty Rynku Głównego, związane z kompleksową renowacją i modernizacją Rynku (2002–2010), a poprzedzone dyskusją nad skalą, kształtem, funkcją i dostępnością przestrzeni podziemnej. W efekcie powstało Muzeum Rynku Podziemnego łączące rolę rezerwatu archeologicznego z obszerną częścią wystawową (proj. A. Kadłuczka, 2005–2009). Poprzez przeszklony fragment przekrycia części podziemnej przestrzeń muzeum została wizualnie połączona z miejską przestrzenią publiczną Rynku (Il. 4b).

Spośród innych krakowskich (nieporównanie skromniejszych) realizacji o cechach rezerwatu ogólnodostępnego w przestrzeni publicznej można wymienić m.in., wspomnianą już, modernizację Ronda Mogińskiego. Modernizacja ta polegała m.in. na znacznym obniżeniu poziomu części położonej wewnątrz kołowych ciągów komunikacyjnych, której nadano charakter przestrzeni publicznej. W tej przestrzeni zabezpieczono i wyeksponowano podziemne pozostałości elementu linii fortecznej z połowy XIX wieku – Bastionu V Lubicz.

5. Upamiętnienie formy urbanistycznej poprzez nazewnictwo

Z jednej strony toponimia jest jednym z istotnych źródeł wiedzy dla badaczy historii urbanistyki. Z drugiej – świadome utrwalanie przeszłości urbanistycznej miejsca poprzez stosowanie określonego nazewnictwa (oficjalnego bądź nieoficjalnego) ma długą tradycję, również w Krakowie [7]. W omawianym okresie można wyróżnić ochronę istniejącego nazewnictwa, przywracanie historycznego nazewnictwa oraz nadawanie nowych nazw. W latach 1989 i 1991 przeprowadzono akcje przywracania historycznego nazewnictwa ulic i placów Krakowa, które zostało zmienione przeważnie w latach 1948–1955. Przywrócono wiele nazw utrwalających istotne informacje historyczno-urbanistyczne, takich jak:

- ul. Starowiślna (upamiętnia nieistniejące ramię rzeki – Starą Wisłę);
- pl. Wszystkich Świętych, pl. św. Marii Magdaleny, ul. św. Gertrudy (upamiętniają nieistniejące kościoły);
- ul. św. Tomasza (upamiętnia istniejący kościół);
- ul. Radziwiłłowska (upamiętnia dawną jurydykę);
- ul. Kalwaryjska (upamiętnia dawny szlak komunikacyjny z Podgórza do Kalwarii Zebrzydowskiej);
- ul. J. Lea (upamiętnia postać istotną dla rozwoju urbanistycznego Krakowa).

Niektórych nazw historycznych nie przywrócono, pomimo ich silnych związków z przeszłością miejsca. Było to podyktowane szacunkiem dla postaci i wydarzeń z dziejów Polski, upamiętnionych nowszymi nazwami. Zachowano zatem takie nazwy, jak:

- ul. J. Piłsudskiego: nie przywrócono nazwy ul. Wolskiej, nawiązującej do drogi prowadzącej ku Woli Justowskiej, obowiązującej do 1933 r.;

- ul. Westerplatte: nie przywrócono nazwy ul. Kolejowej, nawiązującej do bliskości dworca kolejowego;
- pl. Bohaterów Getta: nie przywrócono nazwy pl. Zgody, nawiązującej do połączenia miast Krakowa i Podgórze w 1915 r.

Większość nowo nadawanych nazw krakowskich upamiętnia określone osoby, często związane z Krakowem, czego przykładami są ulice S. Lema, J. Turowicza czy Wita Stwosza, a także ulice upamiętniające krakowskich architektów, m.in. (od 1996 r.) T. Prylińskiego i T. Talowskiego. Niektórym nowym ulicom i innym traktom nadano nazwy nawiązujące do urbanistycznej przeszłości danego miejsca, czego przykładem jest most Zwierzyniecki (proj. W. Gilewicz, real. 2000–2001), łączący dzielnice Dębniki i Zwierzyniec (Il. 5b).

Formą upamiętnienia przeszłości urbanistycznej miejsca jest również nazwa nowego obiektu. Przykładem jest dom Pod Basztą przy ul. Skawińskiej (proj. R. Aleksandrowicz, real. 2000–2001), wzniesiony w pobliżu dawnej Bramy Skawińskiej (niegdyś wzmocnionej basztą) miasta Kazimierza (Il. 5a).

Podsumowanie

Obowiązująca w Polsce *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z 2003 r. określa cztery formy ochrony zabytków [8]. Wszystkie znajdują oddźwięk we współczesnych działaniach na rzecz ochrony zabytków Krakowa. W omawianym okresie zwiększyła się liczba krakowskich zabytków wpisanych do rejestru (w tym zabytków urbanistyki); w 1994 r. obszar dawnych miast lokacyjnych uznano za Pomnik Historii; w 2010 r. utworzono Park Kulturowy Stare Miasto; w latach 2003–2015 blisko połowę obszaru miasta objęto miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, w których, podobnie jak w innych dokumentach planistycznych, zawarto stosowne ustalenia dotyczące ochrony zabytków.

Należy dodać, że w omawianym okresie, oprócz terminów „konserwacja zabytków” i „ochrona zabytków”, zwiększyła się rola szerszych pojęć – „ochrona dziedzictwa kulturowego” i „ochrona środowiska kulturowego” [4], a także pojęć nowych, jak np. „rewitalizacja”. Poznawanie oraz ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego cieszą się znacznym zainteresowaniem społecznym oraz mają pewne znaczenie dla gospodarki narodowej.

Oprócz wspomnianych, prawnie usankcjonowanych, form ochrony zabytków istotną rolę odgrywają wszelkie działania nieformalne na rzecz szeroko rozumianej ochrony dziedzictwa kulturowego w połączeniu z poprawą jakości przestrzeni miejskiej – w szczególności przestrzeni publicznej miasta [9]. Działania te mogą przybierać różnicowane formy – od miłośnictwa miasta (m.in. od 1898 r. nieprzerwanie działa Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa), przez wszechstronną działalność kulturalną i pogłębianie wiedzy (w tym liczne prace badawcze), aż po konkretne, wysoce wyspecjalizowane działania zmierzające do wydobycia i podkreślenia różnorodnych walorów przestrzeni miasta. Do tej ostatniej grupy należą opisane w niniejszym artykule działania.

Wybrane z bardzo licznej grupy, omówione powyżej przykłady działań na rzecz upamiętniania historycznych form urbanistycznych wyraźnie różnią się pomiędzy sobą. Różnice dotyczą nie tylko założeń danej metody upamiętnienia i sposobu jej realizacji, ale także zakresu podejmowanego działania i kosztów niezbędnych do jego wykonania.

Stosowanie wielu różnych metod upamiętniania dziedzictwa urbanistycznego w przestrzeni publicznej jest zjawiskiem korzystnym z co najmniej trzech powodów:

- wzbogaca, urozmaica i dopełnia przestrzeń urbanistyczną, a w szczególności przestrzeń publiczną miasta,
- umożliwia społeczeństwu poznanie elementów utraconego dziedzictwa kulturowego, co przyczynia się do większej wiedzy oraz wrażliwości indywidualnej i zbiorowej,
- stwarza projektantom, głównie architektom i plastynom, możliwości artystycznej kreacji w określonych uwarunkowaniach.

References

- [1] *Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat*, ed. B. Krasnowolski, Kraków 2011.
- [2] Kadłuczka A., *Ochrona zabytków architektury, Tom I, Zarys doktryn i teorii*, Kraków 2000.
- [3] *Karta Krakowska 2000*, [in:] *Architektura & Biznes* No. 12, 2000.
- [4] Małachowicz E., *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Wrocław 2007.
- [5] Motak M., *Architektura Krakowa 1989–2004. Nowe realizacje w kontekście miasta historycznego*, Kraków 2007.
- [6] Motak M., *Historia rozwoju urbanistycznego Krakowa w zarysie. Podręcznik dla studentów*, Kraków 2012.
- [7] Supranowicz E., *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995.
- [8] *Act on the Protection and the Guardianship of Monuments*, Journal of Laws of 2003 No. 162, item 1568, 2003.
- [9] *Wyznaczniki kształtu współczesnej przestrzeni urbanistycznej*, ed. A.A. Kantarek, Kraków 2015.

III. 1. Visual and tactile information. Planty – one of the boards showing the location and the appearance of non-existing elements of Kraków defence structures (III. 1a and 1b). Grodzka Street – model of existing Churches of St. Peter and St. Paul and St. Andrew (III. 1c). All Saints' Square – model of the non-existing Church of All Saints and its former vicinity (III. 1d) (photos by Maciej Motak)

II. 1. Informacja wizualna i dotykowa. Planty – jedna z tablic ukazujących lokalizację i wygląd nieistniejących elementów obwarowań Krakowa (II. 1a i 1b). Ulica Grodzka – makieta istniejących kościołów św. św. Piotra i Pawła oraz św. Andrzeja (II. 1c). Plac Wszystkich Świętych – makieta nieistniejącego kościoła Wszystkich Świętych i jego dawnego otoczenia (II. 1d) (fot. Maciej Motak)

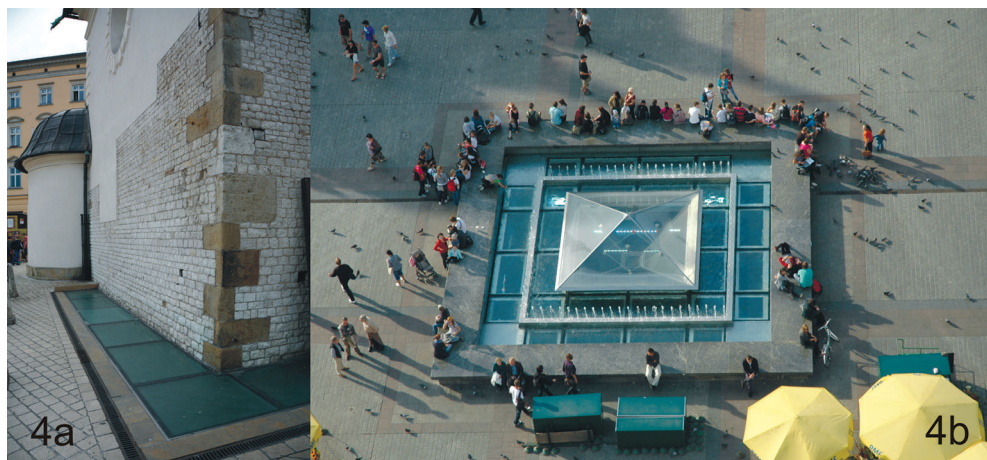
III. 2. Surface design solutions. Fragment of Planty: course of the former city walls and the location of Saddlers' Donjon (III. 2a). Interior of Mogilskie Roundabout – fragment of the projection of the “cat's ears” caponier (III. 2b). Square of St. Mary Magdalene – outline of the former Church of Mary Magdalene (III. 2c). The Ghetto Heroes' Square – area of the ghetto during WWII (on the left) and the location of the wall (III. 2d). Szewska Street – displayed tram tracks (III. 2e) (photos by Maciej Motak)

II. 2. Rozwiązania nawierzchni. Fragment Plant – przebieg części dawnych murów miejskich i lokalizacja Baszty Rymarzy (II. 2a). Wnętrze Ronda Mogilskiego – fragment rzutu kaponier „kocie uszy” (II. 2b). Plac św. Marii Magdaleny – zarys dawnego kościoła św. Marii Magdaleny (II. 2c). Plac Bohaterów Getta – teren Getta w czasie II wojny światowej (po lewej) i przebieg jego muru (II. 2d). Ulica Szewska – odsłonięte szyny tramwajowe (II. 2e) (fot. Maciej Motak)

III. 3. Solidification of the former urban form with the use of design solutions in new buildings. Residential building with a service section at ul. Zamkowa 2 (III. 3a). Sheraton Hotel at ul. Powiśle 7 (III. 3b). Eastern façade of the Kazimierz Trade Centre (III. 3c). Residential building with a service section at Ghetto Heroes' Square 17 (III. 3d) (photos by Maciej Motak)

II. 3. Utrwalanie dawnej formy urbanistycznej za pomocą rozwiązań projektowych w nowych budynkach. Budynek mieszkalny z usługami przy ul. Zamkowej 2 (II. 3a). Hotel Sheraton przy ul. Powiśle 7 (II. 3b). Elewacja wschodnia Galerii Kazimierz (II. 3c). Budynek mieszkalny z usługami przy pl. Bohaterów Getta 17 (II. 3d) (fot. Maciej Motak)

III. 4. External elements of archaeological and architectural reserves in the area of the Main Market Square. Vaults of the Church of St. Adalbert – division of the Archaeological Museum (III. 4a). Underground section of the Main Market Square – division of the Historical Museum of Kraków (III. 4b) (photos by Maciej Motak)

II. 4. Zewnętrzne elementy rezerwatów archeologiczno-architektonicznych w przestrzeni Rynku Głównego. Podziemia kościoła św. Wojciecha – oddział Muzeum Archeologicznego (II. 4a). Podziemia Rynku – oddział Muzeum Historycznego Krakowa (II. 4b) (fot. Maciej Motak)

III. 5. New facilities with names making references to the urban past of the venue. House Under the Donjon at ul. Skawińska (III. 5a). Zwierzyniec Bridge (III. 5b) (photos by Maciej Motak)

II. 5. Nowe obiekty o nazwach nawiązujących do urbanistycznej przeszłości miejsca. Dom pod Basztą przy ul. Skawińskiej 27 (II. 5a). Most Zwierzyniecki (II. 5b) (fot. Maciej Motak)